

ESKİ TÜRK RUNİK YAZISININ ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE

V. A. LIVŞITS

Çevirenler

S. GÖMEÇ - T. ÖLÇEKÇİ

Geçen yüzyılın sonunda araştırmacıların dikkatini çekken eski Türk runik yazısının menşei problemi, bugüne kadar çözülmüş değildir. Filologlar, tarihçiler ve etnograflar eski Türk runik yazısının ortaya çıkışı hususunda çeşitli tahminler¹ ileri sürmektedirler. Bunlara göre: Runik yazı boy tamgalarından, piktografik veya ideografik düşüncelerden, köken olarak Anglo-sakson veyahut İskandinav runiğinden, Finike alfabesinden, Arami yazısının bir varyantından; Parfiyan, Pehlevi (Orta Farsça), Sogd, Sogd-Harezmi, Sogd-Pehlevi-Baktriya yazısından², Hint menşei Haroştî'den sonunda, bütün bunların birleştiği Arami-tamga veya Arami-ideografik yazıdan doğmuştur.

Son yıllarda eski Türk runik yazısının ortaya çıkması meselesine duyulan ilginin artması, Issık Kurgan'da (Almatı'dan 50 km doğuda, K.A.Akişev tarafından açılmıştır) M.Ö. VI-V. yüzyıllara ait bir gümüş tabak üzerindeki yazıların bulunmasıdır. Bu kısa metin (tabağın üzerinde iki yatay satır, 16 tanesi birbirinden farklı 25 veya 26 harf) halâ çözülmüş sayılmaz. Yazının yönü sağdan sola olup, birinci satır uzun (16 harf); ikinci satırın bazı yerleri tahrif olmuş, fakat açık olan birincisinin üçte biri seviyesindedir. Yazıda birkaç defa tekrar edilen harfler vardır.

Bu makale "Sovetskaya Tyurkologiya", No 4, 1978'de neşredilmiştir.

1. Bu hipotezler için bakınız, S.G.Klyaştorniy, **Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii**, Moskva 1964, s.44-50; A.M.Şçerbak, "Yenişeskiye runičeskiye nadpisi". K istorii otkritiya izuçeniya, **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1970, Moskva 1970, s.133; I.Fridrih, **Istoriya Pisma**, Moskva 1978, s.168.

2. S.G.Clauson, "The Origin of the Turkish "runic" Alphabet", **Acta Orientalia**, Tom. 32, Budapest 1970, s.51-76.

3. Bakınız, **Istoriya Kazakskoy SSR**, Tom. I, Alma-Ata 1977, s.220; Issık Kurgan için bakınız, K.A.Akişev, **Kurgan Issık**, Alma-Ata 1974, s.61-77.

Daha önce gazete ve mecmualarda neşredilen resimlerin net olmadığını yakınlarda yayınlanan Issık yazısının fotoğrafı göstermektedir³. En iyi tasvir A.S.Amanjolov'un 1971 yılında yayınlanan makalesinde yapılmıştır⁴. O çoğu grafiği eski Türk runikleriyle benzeştirmiş, bazılarını Finike, Arami ve Messap (Grek asıllı) alfabesiyle kıyaslamış ve bu yazıyı eski Türk yazısı olarak okumayı teklif etmiştir (Daha önce O.Süleymanov tarafından bu konuda çaba harcanmış, o da bu yazının eski Türk runik yazısı olduğunu ileri sürmüştür). Fakat, şunu da belirtmek lazım ki, A.S.Amanjolov'un yayınında resim ters çevrilmiş olduğundan, satırların yeri değişmiş durumdadır; bu ise okunan yazının çevirisinin doğruluğunda şüphe uyandırıyor.

Issık yazısı hakkında hüküm vermek gerekirse, Kuzey Sami yazısı ve onun uzantularıyla, Finike ve Arami asıllı yazılarla alâkalı değildir; bu fikre Issık yazısının orijinalini gören, semitolog ve yazı tarihi uzmanı I.M.Dyakonov katılmaktadır⁵. Bu yazının üç harfinde eski Türk runik yazısının benzerliğini görmek A.S.Amanjolov ve O.Süleymanov gibi mümkündür, fakat yazıların birbirine bağlı olduğunu düşünmek, doğru olmayabilir, çünkü bu tesadüfte olabilir. Issık yazısının 12, 13 harfinin eski Türk runik eserleriyle benzerliği yoktur. S.G.Klyaştorıy Issık yazısının eski Türk runik yazısından farklı olduğunu söylemektedir⁶. Issık yazısındaki bazı harflerin durumu dikkat çekmektedir, mesela düşey hatın alt kısmından ayrılan kısa kavisli çizgiler, eski Türk runik şekillerine ait olmayan belirtilerdir. Yazının diğer bölümlerindeki bazı harfler Küçük Asya ve Grek asıllı bazı harflerle (A.S.Amanjolov'un belirttiği gibi Messan), Hindistan'ın Kharoştî ve pekçok yazıyla karşılaştırılabilir, fakat yazıyı deşifre etmek için böyle mukayeseleri esas almak ve bunların genetik irtibatı vardır demek, doğru olmaz.

Yazıların harflerini etimolojik metodlar belirtmek için, deşifre etmedeki deneyimin gösterdiği gibi, bu yöntemler başarıyla kullanılabilir. Eğer karşılaştırılan yazı sistemleri sadece detaylarda ayrılıyorsa ve benzerlikler bazı çizgilerle sınırlanıyorsa başarıya ulaşamaz. Dyakonov'un dediğine göre, "sistem dışındaki bazı harflerin geometrik karakterdeki basit veya şematik şekillerin benzemesi, çeşitli dillerdeki bazı kelimelerin benzeşmesi gibi, hiçbir şeyi ispatlamaz"⁷. Issık yazısı ile eski Türk runiğinin kesiştiği sistemli bir benzerliği bulmak mümkün değildir.

4. A.S.Amanjolov, "Runopodopnaya nadpis iz Saksokogo zahoroneniya bliz Alma-Atı", *Vestnik Akademiyi Nauk Kazakskoy SSR*, No 2, 1971, s.64-66.

5. Bakınız, *Istoriya Kazakskoy...*, s.221.

6. *Istoriya Kazakskoy...*, s.221.

7. I.M.Dyakonov, *O metodah deşifrovki drevnih tekstov*, Moskva 1976, s.22.

Fakat buna şöyle itiraz edilebilir, ki zaman içerisinde, başka benzerlikler ve bu iki yazının bin yıllık ayrılıktan sonra asıl menşei bulunabilir. Ancak böyle bir hipotezden şimdi vazgeçmemiz gerekiyor. Çünkü günümüzde Issık yazısına yakın veya akraba olan yazıların devamı bellidir. Bunlar: Gazne platosu üzerindeki Deşt-i Navur'daki yazı (Kabil'in güney-batısından 100 km uzaklıkta Orta Afganistan'da) ve 1. yüzyılda erken Kuşan dönemine ait yazı (bu yazının iki versiyonu Yunan asıllı Baktriya ve Hindistan Kharoştî yazısıyla yazılmıştır)⁸; Surh-Kotal'da kireç taşı üzerindeki yazı (Kuzey Afganistan, 2. yüzyıl)⁹; Halçayan'da seramik üzerindeki yazının parçası (Güney Özbekistan, 1-3. yüzyıl)¹⁰; Fayaz-Tepe'deki kilden yapılmış kaptaki yazılar (Tirmiz bölgesi, 1-3. yüzyıl); Kafiringan-Tepe'deki (Düşenbe'den 10 km uzaklıkta, 3. yüzyıl) duvar yazısının parçaları¹¹.

İşte böylece Almatı bölgesinden (Issık Kurgan) Orta Afganistan'a kadar uzanan bu geniş topraklarda bulunan ve dört bin yıllık bir zamanı kapsayan aynı yazılı bir dizi eser önümüzdedir. İşaret edilmesi gereken bu yazıların (adı geçen yazılarda genel olarak 50 tane farklı harf vardır) şekilleriyle, Issık yazısında yer alan harfler ve son zamanlara ait yazılarda, eski Türk runik yazısıyla sistemli bir benzerlik kurulamamıştır.

Tabiatıyla şimdilik Issık yazısı ve bu yazıya ilave olan yazılar çözülememiştir (En önemli netice Deşt-i Navur'daki yazının üç versiyonundan beklenebilir), bu eserlerin dili hususundaki her türlü netice tahmini olacaktır. Eğer Deşt-i Navur'daki iki yazının versiyonu Baktriya ve Prakrit (Kuşan) dilini ve yazısını yansıtıyorsa, o zaman üçüncü yazının bu devlette büyük ölçüde kullanıldığını ve bu karışık etnik halk içerisinde birine ait olduğunu söylememiz mümkündür. Bu tahminler Surh-Kotal'da kime ait olduğu belirlenemeyen süslü mektupla yanyana bulunan Baktriya yazıları, yine Fayaz-Tepe'de belirlenemeyen Baktriya ve Prakrit yazılarıyla aynı yerde bulunmasına dayanmaktadır. Baktriya dili ve yazısı Kuşan hükümdarlığının kuzey bölgesine aitti. Kharoştî yazısıyla, Prakrit dili, o zamanlar Kuşan devletine bağlı Kuzey Hindistan halkının olması mümkündür. Okunamayan bu yazı yeni gelenlerin dilini de ihtiva ediyor ve bu göçmenlerin arasında Kuşan

8. Yazıyı yayınlayan: G.Fussman, "Documents epigraphiques Kouchans", *Bulletin de L'Ecole Française d'Extreme-Orient*, Tom. 61, 1974, s.1-66.

9. A.Maricq, "Inscriptions de Surkh-Kotal (Baghlän)", *Journal Asiatique*, Tom. 246, s.417, tablo 4; Fussman, a.g.m., s.30-31, tablo 7, 28.

10. G.A.Pugaçenkova, Halçayan, Taşkent 1966, s.59, 91-92; Fussman, a.g.m., s.27.

11. Fayaz-Tepe'deki yazıyı L.I.Altavma ve Kafiringan-Tepe'deki yazıyı B.A.Litvin yayınlamıştır.

yönetici sülalesi de bulunuyordu, yazılı kaynaklara ve Kuşan sanatının eserlerine bakılırsa bu yeni gelenler Sakalar olmalıdır¹². Buna benzer bir görüşü K.Akişev M.Ö. Bininci yılın ortasında Yedi-su bölgesindeki Sakaların yüksek medeniyetinin delili olarak görmektedir¹³.

Şimdi esas konuya dönelim. Metod noktası açısından, Güney Doğu Avrupa (Skel runiği, Batı Türk runiği, Peçenek, Hazar runik mektupları) bölgesinde bulunan runik yazıları görmezden gelerek, konuyu sadece Orta Asya runik sisteminin ortaya çıkışıyla sınırlamak maksada uygundur. Runik yazısının birkaç varyantını temsil eden bu grubun yazılarında Orhon-Yenisey runiğinin şüphesiz benzerleri bulunmuştur. Nagy-Szent Mikloş'ta bulunan bu eşyaların yazılarının önemli bir kısmı J.Nemeth tarafından deşifre edilmiştir¹⁴. Fakat Doğu Avrupa runik yazılarının (galiba 8-9. yüzyılı geçmiyor) şimdiki araştırmalara göre bazı şekillerinin Orhon-Yenisey yazılarıyla grafik farklılığı (mesela sesliler için) Orta Asya ve Doğu Avrupa runik yazılarını tek kaynağa bağlamakta zorluk çıkarıyor¹⁵. Bu yönde bazı başarılı çalışmalar yapılmıştır (Mesela F.Altheim eski Türk runik yazısının Sogd ve Harezmi menşeli olduğunu ve Hunlar zamanında bu bölgelere yayıldığı hipotezini ileri sürüyor)¹⁶. Durum bunlardan dolayı zorlaşmakta, aynı tarihi kültürün topraklarında, herhalde eski Türk runiğinin çeşitli şekilleri yaşayabilirdi¹⁷. Semireçi (Yedi-su) bölgesi için Talas vadisindeki Açıktaş'taki runik yazılı ağaç çubuklar form olarak Doğu Avrupa eserlerine benzemekte¹⁸, fakat aynı Talas vadisindeki kaya

12. V.A.Livşits, "Nadpisi iz Dilberjina", *Drevnyaya Baktriya*, Moskva 1976, s.165-166.

13. K.A.Akişev, "Obtşestvo i pismo usakov Kazakstana (Postanovka problemi)", *Etniçeskiye i istoriko-kulturniye svyazi Tyurskih naradov SSR. Tezisi dokladov*, Alma-Ata 1976, s.11-13; ayrıca bakınız, *Istoriya Kazakskoy...*, s.219-221.

14. J.Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Mikloş*, Budapest-Leipzig 1932; ayrıca bakınız, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklos and the Runiform Scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica*, 21/1-2, Budapest 1971, s.1-52.

15. A.M.Şçerbak, "Les Inscriptions inconnues sur les pierres du Koumara (au Caucase du Nord) et le problème de L'alphabet runiques des Turcs occidentaux", *Acta Orientalia*, Tom. 15, Budapest 1962, s.289.

16. F.Altheim, *Hunnische Runen*, Halle 1948; F.Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Vd. 1, Berlin 1959, s.268-289; F.Altheim, "Geschichte der Hunnen", *Journal of American Society*, 79/4, s.295-298.

17. A.M.Şçerbak, "O runičeskoj pismennosti v yugo-vostočnoj Evrope", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No 4, 1971, s.76-82.

18. S.E.Malov, "Talaskiye epigrafiçeskiye pamyatniki", *Materiali Uzkometarisa*, Vıp. 6-7, 1936, s.37-38; S.E.Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoj pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959, s.67-68; A.M.Şçerbak, "Znaki na keramike i kirtsıçah iz Sarkela-Beloy veji", *Materiali i issledovaniya po arkeologii SSSR*, No 75, Moskva-Leningrad 1959, s.378-388; Şçerbak, "Les Inscriptions...", s.27-30; I.A.Batmanov, *Talasskiye pamyatniki drevnetyurkskoj pismennosti*, Frunze 1971, s.27-30; G.F.Turçaninov, *Pamyatniki pisma i yazıka naradov Kavkaza i Vostočnoj Evrope*, Leningrad 1971, s.89-96.

yazıları ve runik kitabe Orhon-Yenisey runiğiyle yazılmıştır (Ancak çubukların Semireçi'ye Doğu Avrupa'dan getirilmiş olmaları olasılığı da göz ardı edilemez). Doğu Avrupa tarihi eserlerine benzer runik yazının bir şekli Mug Dağındaki kalcede bulunan Sogd dökümanları ve deri üzerine yazılmış yazının harflerinin bazı şekillerinin yakınlığında görülebilir. Büyük ihtimalle Orta Asya bölgesinde yazılmış olan bu yazı 722 yıllarına aittir ve Orhon-Yenisey alfabesi ile okuma çabaları daha sonuçlanmamıştır¹⁹.

Orta Asya'nın eski runiğinin erken Orhon-Yenisey yazılarının olması mümkündür. Yenisey yazılarının eski runik alfabesinin veya bunun bağımsız bir kolunu temsil ettiği görüşü vardır²⁰. I.V.Kormuşin paleografik belirtilerin 9. asra ait olduğunu söylemektedir²¹. L.P.Kızlasov ise arkeolojik tarihi kayıtlara dayanarak Yenisey yazılarının çoğunun 9.-10. yüzyıla ait olduğunu belirtiyor²². S.G.Klyaştorıny birkaç Yenisey yazıtını daha önceye, 8. yüzyılın ilk yarısına koymaktadır (iki yazıtı 711-712 yılına koymaktadır)²³. Yenisey yazıları Orhon yazılarından bazı harflerdeki form değişiklikleriyle ve dört yeni harfin e (veya é, ç, ë), ş, ng¹, m², varlığıyla ayırt edilmektedir²⁴. Paleografik açıdan Lena-Baykal grubuna, Yenisey runik yazılarından büyük olmayan Altay yazı grubu, Yenisey'den daha eski denemez²⁵.

Talas runik kitabeleri hakkında bilgi veren S.E.Malov, bunların 7. yüzyıldan geç döneme değil, 5., 6. asırlara ait olduğu fikrindedir. O, esasında, Fin arkeologlarının açtığı 3 nolu tepenin yanındaki kurganın 5. asra ait olduğu sonucuna varmıştır²⁶. S.E.Malov artık 8. yüzyılda Semireçi'de, Karluk hakimiyeti sırasında Türklerin İslamiyeti kabul ettiğini ve Arap yazısını

19. I.A.Bernştam, "Drevnetyurkskiy dokumant iz Sogda", *Epigrafika Vostoka*, V, Leningrad 1951, s.65-75; S.E.Malov, bu makaleyi *Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdeleniye Literaturi i Yazıka*, T. 13, 1954 değerlendirmiştir; Batmanov, a.g.e., s.27.

20. W.Radloff, *Die Altürkische Inschriften der Mongolei*, Driette Lieferung, St.Petersburg 1895, s.301; S.V.Kiselev, *Kratkiy oçerk drevney istorii Hakasov*, Abakan 1951, s.703; S.V.Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s.607-610.

21. I.V.Kormuşin, "K osnovnim ponyatiyam Tyurkskoy runičeskoj paleografii", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 2, 1975, s.38, 45.

22. L.P.Kızlasov, "Novaya datirovke pamyatnikov Yeniseyskoj pismennosti", *Sovjetskaya Arkeologiya*, No 3, 1960, s.93-120; L.P.Kızlasov, "O datirovke pamyatnikov Yeniseyskoj pismennosti", *Sovjetskaya Arkeologiya*, No 3, 1965, s.38-49; A.S.Amanjolov, "K genezisu Tyurkskih run", *Voprosi Yazıkoznaniya*, No 2, 1978, s.76 ve devamı.

23. S.G.Klyaştorıny, "Stelı Zolotogo Ozera", *Turcologica*, Leningrad 1976, s.258-267.

24. A.M.Şçerbak, "Yeniseyskiye runičeskiyc...", s.122-125; Kormuşin, a.g.m., s.45-47.

25. E.R.Tenişev, "Drevnetyurkskaya Epigrafika Altaya", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskva 1966, s.265.

26. H.Heikel, "Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan", *Societe de Finno-Ougrienne*, VII, Helsinki 1918.

kullandıklarını tahmin etmektedir²⁷. Talas yazılarının 5-6. veya 6-7. yüzyıllar gibi erken bir devreye ait olması, eski Türk runik yazısının Semireçi merkezinde ortaya çıktığı hipotezine temel olmuştur²⁸. Fakat son yıllarda paleografik açıdan Talas yazıtlarının Orhon yazıtlarından daha eski olmadığı ispatlanmıştır. I.A.Batmanov Talas yazılarının Yenisey yazıtlarına olan büyük benzerliğini belirtmiştir²⁹. I.V.Kormuşin Talas yazıtlarındaki m¹, ş¹ gibi şekillerin (Orhon'dakilerle karşılaştırarak) özelliklerinden bahsetmiş ve onun görüşüne göre, bu eserler 9. yüzyılın ortalarına aittir³⁰. S.G.Klyaştorıny 8. yüzyılın 40-60. yılları gibi daha erken bir tarihi teklif etmiştir, o Talas yazılarını Türgişlerin Semireçi'deki egemenliklerinin son devrinde Talas'a hakim olan Kara-Çor hanedanlığıyla bağlantılı bulunmaktadı³¹. Belirtilmesi gereken bir husus Heikel'in Fin grubuyla yaptığı kazıların (3 numaralı tepe yanındaki kurgan) kitabelerle ilgisi yoktur, kazıda bulunan malzemeler ise tahminen 5-8. asra aittir. Şimdilik Talas şehrinin kuzeyinde, Kırgız Aladağlarının güneyinde Terek-say ve Kulan-say kayaları ile mağarasındaki runik yazılar 9-10. yüzyıldan kalmaz denebilir. Bu yazılar 906, 944 ve 1026 yıllarına ait Sogd yazılarının yanında (sonuncusunun yazısı Uygur Türkçesi) bulunmuştur. Hatta bir ihtimale göre runik yazı kayaya Sogd yazıtlarından sonra kazanmıştır³².

Orhon yazıtları 8. yüzyılın otuzlu yıllarına ait olup bunlar, Kül-Tegin (732) ve Bilge-Kagan'dır (735). Tonyukuk (tahminen 712 ve 716 yılları arasında), Küli-Çor (712?), ayrıca Ongin yazıtı (731 başlarında?) daha erken yazılmış olabilir³³. İtteriş Kagan'a ait olduğu sanılan Doğu Gobi'de bulunan yazıt 7. yüzyılın sonuna aittir³⁴. E.G.Klyaştorıny gibi eski Yenisey yazıtlarının 8. yüzyıla ait olduğunu söylersek, Orta Asya eski Türk runiğinin Moğolistan topraklarında ortaya çıktığı doğru olur ve 7. yüzyılın ikinci yarısına ait daha eski bir yazıt henüz bulunamamıştır.

Orhon runiği daha erken eserlerde oturmuş bir hece alfabesinin prensiplerine dayanan bir sistem olarak karşımıza çıkar: Sesli harfler için 4,

27. Malov, *Talasskiye epigrafiçeskiye...*s.27; Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy...* s.63.

28. Kiselev, *a.g.e.*, s.604-610; A.von Gabain, *Alltürkische Schrifttum*, Berlin 1950, s.12; A.von Gabain, "Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften", *Anthropos*, 48/3-4, 1953, s.539; Şçerbak, "Znaki na keramike...", s.388; Batmanov, *a.g.e.*, s.27, 30; Klyaştorıny, *a.g.e.*, s53.

29. Batmanov, *a.g.e.*, s.27

30. Kormuşin, *a.g.m.*, s.38; ayrıca bakınız 41-42.

31. S.G.Klyaştorıny, *Istoçniki po istorii Kırgızlı i sapredelnih regionov Sredney Azii (VI-IX yy)*. Henüz basılmamış eser.

32. Malov, *Talasskiye epigrafiçeskiye...*s.28; Batmanov, *a.g.e.*, s.16.

33. Kormuşin, *a.g.m.*, s.37; *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s.27, 29-30.

34. S.G.Klyaştorıny, "Runičeskaya nadpis iz Vostoçnogo Gobi", *Studia Turcica. Budapest* 1971, s.249-258.

sessiz harfler için 27 ve sesli-sessiz uyumu için üçer harf vardır. Bu yüzden bu yazının Arami asıllı alfabeden çıktığı yolundaki hipotezler eskiden beri kabul edilmektedir. Türkologların çoğu son zamanlara kadar tek-tük runik harfin oq (qo)/ uq (qu) çıkışı gibi düşünce yazısı olduğu ihtimalini ileri sürmüşler ve E.D.Polivanov bahsedilen harfleri "yay işareti" olarak yorumlamıştır³⁵.

Eski Türk runiğinin kaynağı olan alfabe olarak ençok Sogd yazısı dikkati çekmektedir. Sogd hipotezi ilk önce runik ve Sogd grafiklerinin yakınlığı ve fonetik benzerliğinin temeline dayanmaktadır. Bundan başka Sogdlar ile Orta Asya Türklerinin Moğolistan'da yüzyıllarca süren ilişkileri göz önünde bulundurulmaktadır. Mesela bir kagan mezar kitabesi olan Bugut yazıtının yapı ve sitil açısından Orhon abidelerine yakınlığı gösterilebilir. Bu yazıt 6. yüzyılın son çeyreğine ait olup (587 yılından geç değildir), birinci Türk Kaganlığından bize gelen tek yazılı eserdir³⁶. 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başlarında Moğolistan'da Sogdlarla meskun yerler vardı. Sogdların sayısı o kadar çoktu ki, Çin tarihçileri, onları kaganlığın boylarından biri olarak kaydetmişlerdir³⁷. Sogd yazısının öncülüğü çok iyi bilinmektedir, bu yazıtı Sogdlardan Uygurlar almış ve birkaç yüzyıl sonra Moğollara, onlar ise Mançulara aktarmışlardır. Fakat Orta Asya runiğinin ortaya çıkışında kültür tarihi hususunu değerlendirerek, bu durumlarda yazı sistemlerini kıyaslamak esas çözümdür, bununla beraber sadece harflerin şekli değil, onların fonetik önemi de mukayese edilir.

Doğu Türkistan'daki Sogd eserlerinin ortaya çıkmasıyla, eskiden Türk runiğinin Arami veya Parfiyan yazısından ortaya çıktığı taraftarı olan V.Thomsen, bazı Türk runik harflerinin Sogd harfleriyle benzerliğini belirtmiştir³⁸. Daha sonra V.Thomsen runik ve Sogd alfabelerinin ortaklığının olduğunu açık ve kesin olarak yazmıştır³⁹. Bu alandaki araştırmaları sogdioloji uzmanı ve V.Thomsen ile görüş alış-verişinde bulunan R.Gauthiot başlatmıştır. R.Gauthiot'a göre, "Eski Mektuplar"dan belki ve herhalde M.S. 4. yüzyıla ait olan (Gauthiot onların M.S. 1. asra ait olduğunu söylemektedir) Sogd

35. E.D.Polivanov, "Ideografiçeskiy motiv v formatsii Orhonskogo alfabita", **Bulleten. Sredneaziatskogo gosudartsvenioyo universiteta**, No 9, 1929, s.177-181.

36. S.G.Klyaçtormny-V.A.Livşits, "Sogdiyskaya nadpis iz Buguta", **Strani i narodi Vostoka**, 10, Moskva 1971, s.121-146; S.G.Klyaçtormny-V.A.Livşits, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972, s.69-108; L.Bazin, "Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie)", **Melanges linguistiques offerts a E.Benveniste**, Paris 1975, s.37-46.

37. Sogdlar hakkında bakınız, S.G.Klyaçtormny, **Drevneturkskiye runičeskiye....**, s.78-100, 133-135.

38. Bakınız, R.Gauthiot, **Essai de Grammaire Sogdienne**, Paris 1914-1923, s.5.

39. V.Thomsen, **Samlede Afhandlinger**, Vol. 3, Kobenhavn 1922, s.76.

alfabesinin ilk varyantının, eski Türk runiğine temel olduğunu söylemektedir⁴⁰. Eski Mektuplardaki Sogd alfabesi 19 harften oluşmaktadır, bunların 17 tanesinin fonetik hususiyeti var, *a*, *h* işareti kelime sonunda kullanılır.

R.Gauthiot, Sogd yazısının bir devamı olan ve Uygur yazısından ayrılan eski Türk runiğinin bayağı değişikliğe uğrayan Sogd alfabesinden çıktığını söylemiştir⁴¹. Gauthiot, Sogd protiplerin 12 runik harfe benzediği *a/ä* < Sogdça alef; *i/i* < *y*; *o/u* < *w*; *b/v* < *β*; *d* < *δ*; *l* < *δ*; *k* (*k*²) < *k*; *m* < *m*; *n* < *η*; *p* < *p*; *r* < *r*; *t* < *t*; *g* (*g*¹) < *h*⁴² ve bir de *ng* < *g*; *z* < *z*; *s* < *s*; *ş* < *ş*⁴³ yaklaştığını belirtmiştir.

Öbür runik harflerde Sogd prototiplerini ararken ilk önce grafik sayısının farklılığı zorluk çıkarmaktadır. Galiba bazı harflerin hiçbir zaman Sogd prototipleri olmamış ve runiğin meydana gelme süresinde ortaya çıkarılmıştır. Bunlar 7 Orhon harfidir: *lt*¹, *nç*, *nt*, *iç/iç*, *ik/ki*, *ok/uk*, *ök/ük* (*kü*). Fakat runik alfabenin temelini oluşturan 31 harften sadece 12 (veya 17) harfi Sogd prototipine atfetmek, bu hipotezi şüphe altında bırakmıştır.

G.Clauson runik harflerin prototiplerini Sogd, Pehlevi ve Baktriya alfabelerinde aramayı teklif etmiştir⁴⁴. Bunun yanında G.Clauson, V.Thomsen ve R.Gauthiot Sogd yazısı için "Eski Mektuplar"ın alfabesini, Pehlevi yazısı için Psaltiri'n (5. yüzyılın mektup tipinin izlerini taşıyan galiba 7 veya 8. yüzyıl el yazısı) orta farsça belgelerini seçmişler, Baktriya yazısı içinse (Grek kökenli) Loulyan'ın (III-IV yüzyıl ?) elyazması parçalarını ve Eftalit madeni paraları üzerindeki (V.-VIII. yüzyıl) yazıları incelemişlerdir. G.Clauson'un araştırmalarına göre Sogd ve Pehlevi alfabesinden toplam 16 runik harf ortaya çıkmaktadır. Sogdçadan 12- *a/ä*; *o/u*; *b/v*¹; *q* (*k*¹, G.Clauson'da *x/k*); *l*¹; *n*¹; *r*¹; *s*¹ (bu harfler için Clauson Pehlevi kökenli olduğunu tahmin ediyor); *k* (*k*); *m*; *ç*; *p* (son ikisi galiba pehleviceden); Pehleviceden 4- *i/i*; tahminen *d*¹; *t*¹; *ş*. G.Clauson Baktriya, yani Grek kökenli olarak 11 runik harfi göstermektedir: *ö/ü*; *b*²; *d*²; *g* (*g*²); *y*²; *l*²; *n*²; *r*²; *s*²; *t*²; *z*. Yenisey yazıtlarındaki *é*'nin ortaya çıkışında Baktriya yazısından yararlanılmasını teklif etmektedir. *γ* (*g*¹); *j* (*ny*); *η* işaretleri G.Clauson'a göre icat edilmiştir; *y* yay işaretinden çıkmıştır.

G.Clauson runik yazının ortaya çıkışını, 6. yüzyıl ortasında İstemi'nin Batı Türk Kaganlığını yönettiği zamanda düşünmekte, runiğin sistemleşmesini ise

40. W.B.Henning, "The Date of the Sogdian Ancient Letters", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 12, 1948, s.601-615.

41. Gauthiot, a.g.e., s.6, 9.

42. V.Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, s.49 ve devamı.

43. Gauthiot, a.g.e., s.7-10.

44. Clauson, a.g.m...

diplomatik yazışmalar için lazım olmasına bağlamaktadır (Gizli yazışmalar). Runik harflerin meydana getirilmesinde, alfabenin seçilip, prototiplerin ayıklanmasında, Türk dilini ve diğer dilleri iyi bilen şahıslar kullanılmıştır. G.Clauson "böyle bir iş için en uygun adaylar Sogdlar olabilirdi ve runik yazının icadıyla, kullanım denemelerinin başında Sasani-İran ve Bizans'a gönderilen (567) Türk elçisi Sogdlu Maniakh'ın seyahatlerinin olabileceğini" söylemektedir⁴⁵.

Yazı tarihinde, yeni bir yazı meydana getirilirken başka kaynaklardan alınan grafiklerin kullanıldığı bilinmektedir⁴⁶, fakat G.Clauson'un eski Türk runik işaretlerinin prototiplerinin heterojen karakteri inandırıcı değildir. İlk önce sert sessizlerin prototiplerinin genellikle şekillerinin Sogdçadan, yumuşak sessizlerin Baktriya'dan seçilmesi prensibi şüphe uyandırmaktadır. Belirtilmesi gereken ne Sogd, ne Pehlevi, ne de Baktriya yazı şekillerinin herhangi bir benzerinin olmayışıdır⁴⁷. G.Clauson'un yazı şekilleri için üç yazıyı ele alması kıyaslamayı genişletmek gayesiyedir. Onun şemasında sert ve yumuşak seslerin prototiplerinin seçilmesi tesadüftür, onun teklif ettiği çoğu karşılaştırmalar boşa çıkmaktadır (G.Clauson'un teklif ettiği ilk şekiller ö/ü; b/v²; d²; g; r²; y²; t¹; t²).

Runik yazının ortaya çıkışı olarak G.Clauson'un kabul ettiği 6. yüzyılın ortaları için yeterince delil gösterememektedir. Eski Türk runiği pekçok abide eserlere bakacak olursak, önce taşlara ve sert malzemelere yazmak için kullanılmıştır. İşaretlerin geometrik şekilleri bu yazının çizgi yazı olduğunu göstermektedir. Doğu Türkistan'da bulunan runik elyazmaları da bunu doğrulamakta ve daha sonraki metinlerde bile (10. yüzyıl) çizgi yazının özellikleri muhafaza edilmektedir. Bundan dolayı runik yazı ilk baştan taşta yazmak için icat edilmiştir diye düşünebiliriz. Fakat her ihtimalle Bugut kitabesinde eski Türk yazısının versiyonunun olmayışı mantıksal olarak 6. yüzyılın son çeyreğinde runik yazı daha ortaya çıkmamıştı şeklinde yorumlayabiliriz.

Runik yazı Sogd alfabesinin uzun süre kendiliğinden değişimiyle değil, bilinçli olarak bir kerede işlenme sonucu meydana çıkmıştır. Runiği icat edenler için Sogd grafikleri sadece ilk şekillerin başlangıcı olarak hizmet etmiştir.

45. Clauson, a.g.m., s.57.

46. A.G.Perihanyan, "K voprosu o proishojdeni i armyanskoy pismennosti", **Peredneaziatskiy Sbornik**, II, Moskva 1966, s.177.

47. Eski Türklerin temasta bulunduğu bizce bilinen başka halkların eserlerinde böyle benzerlik yoktur (Hind-Brahmi ve onlarla akraba Tibet ve Tangut eserlerinde, Çin hiyerogliflerinde).

Onların şekilleri esaslı bir değişikliğe uğramış ve temel değişim çizgi yazının oluşmasından dolayı yapılmıştır. Runik işaretlerin sayısı ve muhtevası evvela seslilerin belirlenmesi ve yazı sistemindeki ses uyumuna göre tasvir edilmiştir.

5.-6. yüzyılın kitabelerinde kullanılan çoğu runik harf için başlangıçta prototip olarak italik Sogd yazısı kullanılmış olsa gerek, böyle bir yazı tam olarak Bugut kitabesinde görülmektedir. Runiğin oluşumunda Sogd alfabesi 22 harfi ihtiva etmekteydi, bunların 19 tanesi "Eski Mektuplar"dan ve başka yazıtlardan bellidir ve Pencikent şehrindeki kazıda bulunan Sogd yazısında 3 tanesi daha (d, ı, q) takdim edilmiştir⁴⁸, bu Sogd harfleri Arami düşünce yazısında kullanılmış olabilir, bu harfleri runik yazı şekillerini oluştururken prototip olarak kullanmamak için bir engel yoktur⁴⁹. Runiğin yaratıcıları ilk şekillerin aynadaki yansımaları, çizgileri oluşturan yönlerdeki değişiklikleri de kullanmış olabilirler; çeşitli runik işaretlerin aynı Sogd harflerinin değişik pozisyonlarından da oluşması mümkündür.

29 runik harfin şekillerinin durumu tabloda gösterilmiştir. Birinci sütunda parantez içindeki numaralandırma G.Clauson'un runik harfleri numaralandırmasına uygundur. İkinci sütunda Sogd harflerinin transliterasyon işaretleri verilmiştir⁵⁰. Üçüncü sütunda "Eski Mektuplar"daki Sogd harfleri; dördüncü sütunda Sogd-budist metinlerindeki şekiller görülüyor (italik yazı). Beşinci sütunda Pencikent'teki Sogd alfabesinin birkaç harfinin çizilişi (diğer Sogd eserlerinde olmayan d, t çoğunda şekil olarak fark edilen γ, x, s) verilmiştir. Altıncı sütun tahminen runik harflerin başlangıçtaki prototiplerinin değişimi ve onların runik işaretlere dönüşme yollarının denemesidir. Yedinci sütun runik harflerin transliterasyon işaretleri. Sekizinci sütunda G.Clauson'un tablosunda runik harflerin esas şekilleri tasvir edilmiştir⁵¹. Bunun yanısıra Tonyukuk abidesindeki şekiller, sonra Kül-Tegin ve Bilge-Kagan (noktalı virgülden sonra), üçüncü olarak Uygur dönemi abidelerindeki (Karabalgasun ve diğerleri) şekiller verilmektedir. Son dokuzuncu sütunda runik elyazması bazı metinlerdeki runik işaretlerdir (yine Clauson'a göre).

48. V.A.Livshits, "A Sogdian alphabet from Panjikant", **W.B.Henning Memorial**, Volume. London 1970, s.256-263.

49. Pencikent yazılarındaki d, t, q harfleri, ayrıca c, h Sogd ses bilgisinde yoktur, yalnız şunu söyleyebiliriz ki, Sogdçayı okuyanlar sadece onu öğrenmekle kalmadılar, Arami yazı örneklerini de incelediler.

50. Sogd metinlerinde değişik şekillerde yazılan ve kaydedilen seslerin tesbiti ve yerleştirilmesi bugünkü Sogdçanın kelime hazinesi ve etimolojik bilgilerle karşılaştırılmalıdır.

51. Clauson, **a.g.m.**, s.74-75, tablo v.

Runik yazının mucitleri Sogd grafiklerin fonetik manalarını iyi biliyorlardı, tabii olarak Türk seslerine uygun veya yakın olanları kullanmaya çalıştılar. Bu gibi runik harfler şunlardır:

No 1 a/ä- Sogd "alefa"sından. Sogdçada başta (y ve ω harflerine uydurulmadığından) genellikle sesli /a/, kelimenin ortasında /ä/ veya /a'yı⁵² ifade etmekte. Bu harfin runik işarete değişim yolu şüphe uyandırmaktadır.

No 2 i/i- Sogdçada /y/ sessizi (bakınız No 3-4) kelimenin ortasında ve sonunda /i/, /i/, /c/.

No 3 y¹, No 4 y² - Sogdça y. y¹ için prototipin şekilleri değişimlerden geçmiş olabilir.

No 5 o/u- Sogdçada w sessizini, kelimenin ortasında ve sonunda /u/, /u/, /o/ seslisini göstermekte. "Eski Mektuplar"da bu harfin şekli runik işaretlere daha yakın. Bu ise runik alfabenin daha erken tarihini gösterir (w işaretinin gelişmesi, Sogd abidelerinin tarihlendirilmesinde hizmet etmektedir). Fakat diğer runik işaretlerde erken Sogd şekilleriyle düzenli benzerlik göremiyoruz, bunun için runik işaretler oluşturulurken devamlı değişikliğe uğrayan Sogd elyazılarının temel alınmış olması ihtimali daha doğrudur.

No 7 b/v¹ - Sogdçada β. Harfin üst kısmı düzeltilmiş. Sogdçada β /v/ ve /f/ sesini, eski Türkçede b sesini ifade etmekte.

No 8 b/v²- Sogdça p. Sogdçadaki /p/, /f/ bir de [b]⁵³ işaretini göstermekte. Galiba runik işaretin prototipi olarak Sogdçada kelimenin orta veya sonundaki varyantı olsa gerek.

No 8+ p- Sogdça p'nin varyantı, normalde kelimebaşında

No 9 ç- Sogdça ç, hem ç'yi, hem j'yi gösterir. Harfin şekil olarak yönü belli değildir. Düşey Sogd yazısındaki ç şekli runik işarete yakındır⁵⁴, fakat runik oluşurken 90 derece ters dönüşü de söz konusudur.

No 11 d²- Sogdça δ. Sogdçadaki bu harf çınlayan /δ/ ve boğuk /v/ sesini canlandırıyor. Bu mevcut harf Uygur yazısında /d'yı, bu ise /δ'den /d'ye geçtiğini göstermektedir⁵⁵. Mamafî eski Türkçede galiba /d/ ile birlikte [δ] şekli mevcut.

52. Sogdçada kısa ve uzun sesler şunlardır: a, ā, i, ī, u, ū, ve o, e.

53. Uygur yazılarında s, r'nin kullanılması seslerin anlaşılması içindir.

54. Bugut yazıtında ve hiç olmazsa 6. yüzyılın sonundaki Sogdçada yatay ve düşey süslü yazıda kullanıldığı görülür.

55. W.B.Henning, "Sogdian Loan-words in New Persian", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 10/1, 1939, s.97.

No 12 l¹, No 13 l¹- Sogdçada δ , bazan l'yi gösterir (mesela $\beta\gamma\delta k$ Türkçede Bilge; düşünce yazısında δ Aramicede l). Galiba d, l, l runik harfleri oluşturulurken Sogdçadaki δ değişik şekilleri kullanılmış olsa gerek.

No 15 q (k¹)- Sogdçada x. Uygur Koço alfabesindeki grafik benzerlikler kıyaslanmalı: Uygurca $\gamma(q)$ - Sogdça $\gamma(q)$ - Sogdçada x (Sogd italik yazısında γ ve x şekilleri bitmemiş hareketlere uygun düşmektedir)⁵⁶.

No 16 k(k²)- Sogdça k üstü değişmiş olarak.

No 18 m- Sogdça m; daha önce Orhon kitabelerinde runik harfin iki değişik şeklinin mevcudiyeti (Ton., KT, BK) prototipin çeşitli şekillerde değişmiş olabileceğiyle açıklanabilir.

No 19 n¹- Sogdçadaki n kelimenin başındadır.

No 20 n²- Sogdçada kelimenin ortasında olan n; No 21 z- Sogdçada z kelimenin ortasındadır (yukarıdakilerle aynı). Harflerin değişimi büyük ölçüde aynı istikamette gitmiştir, galiba Sogdçada n ve z'nin şekilleri birbirine uygundur.

No 22 r¹- Sogdça r harfinin en az geometrik şekli.

No 24 s¹- Sogdça s; m runik harfindeki gibi ilk varyantın (ton. ve KT, BK) meydana gelişinde prototipin değişim sürecinin çeşitliliğini yansıtabilir.

No 26 ş- Sogdça ş; tablodaki gösterilen şekil farklılıkları sadece pek çok olasılıklardan biridir.

No 28 t²- Sogdça t; basit geometrik işaretleme (çizgi yazının oluşmasında kolayca açıklanan değişim tipi olan No 1, 2, 8+, 12, 15, 16, 22 ile kıyaslayın).

Sogd alfabesiyle doğrudan bağı olmayan runikler çeşitli şekillerde meydana gelmiş olabilirler. 17 numaralı g² işareti herşeyden önce Sogdça k'nin aynadaki şeklidir (16 numara); bunun yanında şunu da hesaba katmak gerekir, bu harf Sogdçada sadece /k/ sesini değil aynı zamanda [g] sesini de ifade eder. 6 numaralı ö/ü Sogdçadaki $\omega+y$ 'nin diyafram birleşmesinden çıktığı anlaşılabilir (ö, ü'nün benzer ifadesi için bakınız Uygurcadaki wy). 10 numaralı d için Pencikent Sogd alfabesindeki d ile ilişki kurulabilir, tabloda gösterilen değişim

56. Bakınız, A.v. Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotscho III", *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil. - hist. Kl.*, No 2, 1922, s.22; Henning, "Sogdian Loan-words...", s.98.

yolu bu harfin bir çok ihtimallerinden biridir. 27 numaralı t açıkça bir prototip olarak gözüküyor, Pencikent Sogd alfabesindeki t ile olan bağlantısı daha uygundur. 25 numaralı s 'yi Sogdçadaki h'ye atfetmek şüphelidir, bu işaretin 14 numaralı γ (veya Sogdçadaki γ?) ve 23 numaralı r² (veya 22 numaraya bakın) gibi ortaya çıktığını düşünmek doğrudur. Tabloya girmeyen η, j (ñ) işaretleri sonradan icat edilmiş olabilir.

Sert ve yumuşak sıralı iki dizi şeklinin oluşturulması şüphesiz runik yazısının mucitlerinin orijinal düşünceleriydi. Bunun gerçekleşmesine eski Türkçenin morfolojik ve fonolojik yapısının ekonomik olması yazıda yeterli ve net yansımaya sebep olmuştur. Runik kitabelerin orfografyasını çoğunlukla tanımlayan seslileri ifade etme prensibi⁵⁷ Türk singarmonizmasını derin anlamaya ve başlangıçta bununla bağlantılı olmayan önceden düşünülmemiş hecelerin fonetik yapısına bağlıdır. Runik harflerin "iki taraflı" (ambivaletli) şekli, runiğin yaratıcılarının eski Türk başlangıç hecelerinin fonetik yapısının özelliklerini çok iyi bildiklerini göstermektedir. Mesela ç-, p-, ş-, z- harfleriyle başlayan eski Türk sözlerinin olmayışı ve m- ile başlayan sözün ender oluşu (en azından bazı eski Türk lehçelerinde) ve Orhon runiğinde sadece iki taraflı grafiklerin oluşu, runiğin yaratıcılarının seçtiği seslileri belirleme prensibinin güçlenmesine neden oldu⁵⁸. Enteresan olan şudur ki, Sogd yazısında tam ters yön mevcuttur. Yani bütün sesliler (sık olmada da) değişik durumlarda y, w (y, w'nin uyuşması) yardımıyla tanımlanabilir. Runik seslilerin tanımlanmasının bu özelliği Uygur yazısıyla karşılaştırılınca ortaya çıkmaktadır⁵⁹.

Ve sonuç olarak bu makalenin yazarı şunu belirtmek ister. Yazar Türkolog değil İranistür. Runiğin ortaya çıkışındaki Sogd versiyonu daha da detaylanabilir. Teklif ettiği grafik karşılaştırmaları ve yorumları R.Gauthiot tarafından incelenmiştir⁶⁰.

57. Son zamanlarda bu alandaki çalışmalar için bakınız: I.R.Meyer, "Bemerkungen über Vokal und Schriftsystem der Runentürkischen", *Acta Orientalia*, Tom. 29, Budapest 1965, s.196; E.Hovdhangen, "The Relationship Between the Two Orkhon Inscriptions", *Acta Orientalia*, Tom. 37, Budapest 1974, s.55-82.

58. n¹ ve n² işaretlerini başlangıçta özellikle eski Türkçenin yapısında açıklamak ve takip etmek zordur.

59. Herşeyden evvel eski Türk dilindeki i, i; o, u; ö, ü sesleri ve -y-, -w-, -wy- şekilleri Sogd cserlerinde de geçmektedir. Uygurca l, Sogdça r'den türemiştir. Bakınız, A.v.Gabain, "Alt-türkische in sogdischer Schrift", *Hungaro-Turcica*, Studies in Honour of J.Nemeth, Budapest 1976, s.69-77.

60. Yazar ayrıca S.G.Klyaztorniy'e teşekkürlerini bildirmektedir.

Синоставительная таблица согдийского и рунического алфавитов

	Согдийский алфавит				Реконструкция графических прототипов в процессе создания рунического алфавита	Руническое письмо		
		„Старые письма“	Согдийско-буддийский курсив	Согдийская азбука из Пемджикента		Орхонские надписи	Рунические варианты	
1(1)	ʿ(a)	𐰀 𐰁	𐰂 (нач)		𐰃-𐰄	a, ä	𐰅	
2(2)	y(ʿy)	𐰆 𐰇	𐰈 𐰉		𐰊-𐰋-𐰌	i, ü	𐰍	
3(3)	ʾ	”	”		𐰎-𐰏-𐰐	y ¹	𐰑	
4(22)	”	”	”		𐰒-𐰓	y ²	𐰔, 𐰕 : 𐰖	
5(4)	w(ʾw)	𐰗 0	0 𐰘		𐰙-𐰚-𐰛	o, u	𐰜, 𐰝 : 𐰞	
6(5)					𐰟+𐰠-𐰡	ö, ü	𐰢, 𐰣 : 𐰤	𐰥
7(6)	β(v)	𐰧 𐰨	𐰩		𐰪-𐰫-𐰬	β/w ¹	𐰭, 𐰮 : 𐰯	𐰰
8(7)	ρ(ρ, ʾ)	𐰱(нач) 𐰲(сер)	𐰳(нач) 𐰴(сер)		𐰵-𐰶	β/w ²	𐰷, 𐰸 : 𐰹	
9(8)	č(č, ʾ)	𐰱 𐰲	𐰳 𐰴		𐰵-𐰶-𐰷	č	𐰸, 𐰹 : 𐰺	𐰻
10(9)	ð			𐰼	𐰵-𐰶-𐰷	ð ¹	𐰻 : 𐰼	𐰽
11(10)	ð(ð, ʾ)	𐰿 𐱀	𐱁, 𐱂 𐱃		𐰸-𐰹-𐱀	ð ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
12(15)	”	”	”		𐰸-𐰹-𐱀	ð ¹	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
13(16)	”	”	”		𐰸-𐰹-𐱀	ð ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
14(11)	ʒ(ʒ)	𐰿 (w, ʾ)	𐱁 𐱂	𐰼	𐰸-𐰹-𐱀?	ʒ(g)	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
15(12)	x(x)	𐰿 𐱀	”	𐰼	𐰸-𐰹-𐱀	q(k)	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
16(14)	k(k, g)	𐰿 𐱀	𐱁		𐰸-𐰹-𐱀	k ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
17(12)	”	”	”		𐰸-𐰹-𐱀	g ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
18(17)	m(m)	𐰿 𐱀	𐱁 𐱂		𐰸-𐰹-𐱀 (-s)	m	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
19(12)	n(n)	𐰿(нач) 𐰱(сер)	𐰳(нач) 𐰴(сер)		𐰸	n ¹	𐰾	
20(19)	”	”	”		𐰸-𐰹-𐱀?	n ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
21(23)	z(x, z)	𐰿(нач) 𐰱(сер)	𐰳(нач) 𐰴(сер)		𐰸-𐰹-𐱀(-s)	z	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
22(22)	ρ(ρ, ʾ)	𐰱	𐰳		𐰵-𐰶-𐰷	ρ	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
22(22)	ʾ(ʾ)	𐰱	𐰳 𐰴		𐰵-𐰶	ʾ ¹	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
23(24)	”	”	”		𐰵-𐰶-𐰷?	ʾ ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	𐰾
24(25)	ð(ð)	𐰿 𐱀	𐰳 𐰴 𐰵	𐰼	𐰸-𐰹	ð ¹	𐰾, 𐰿	𐰾
25(26)	h	𐰿	𐰿		--- ?	ð ²	—	
26(27)	ð(ð)	𐰿 𐱀 𐱁	𐰳 𐰴		𐰸-𐰹-𐱀	ð	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
27(28)	ʾ			𐰼	𐰸-𐰹-𐱀	ʾ ¹	𐰾, 𐰿 : 𐱀	
28(30)	t(t)	𐰿 𐱀	𐰳 𐰴		𐰸-𐰹-𐱀	t ²	𐰾, 𐰿 : 𐱀	